

Sâdëddin Buluç

DIYALEKTOLOJİ

I

Almanya ve Fransa'da diyalekt araştırmalarına toplu bir bakış

Anadolu ağızları, Türk dili bilgisinin en az işlenmiş sahalarından biridir. Gerçekte, bilhassa son yıllarda, bir yandan Üniversitemizin, bir yandan da Türk Dili Kurumunun neşriyatıyla, zengin bir ağız malzemesi birikmiş bulunuyor. Daha evvel, 1942 yılına kadar, gerek memleketimizde, gerekse Avrupada bu alanda yapılan yayımları bir yazımızda topluca göstermeğe çalışmıştık¹. Bu malzemeyi metodlu bir şekilde çoğaltmağa çalışırken, işlenmesini de geciktirmemek gerekiyor. Bundan alınacak neticelerin, yazı dilimiz için de verimli olacağından şüphe edilemez. Henüz bir dil coğrafyası ve bir dil atlasından mahrumuz. Bu münasebetle, Almanya ve Fransa gibi diyalekt araştırmalarında ilerlemiş iki memleketin çalışmalarına bir göz gezdirmeye faydalı bulduk².

Almanya'da diyalekt tetkikleri, bilhassa J. Grimm'in tarihî dil araştırmalarıyla kendine sağlam bir temel kazanmıştır. Aslında, bu memleketde daha XIX. asırdan önce de ağızlara karşı alâka gösterenler olmuş; bir ara, zengin bir yazı dili yaratmak amacıyla, bütün Alman diyalekt'lerinin, meslek ve zenaat dillerinin toplanılması bile düşünülmüştür. Hattâ, Reform'cu Luther de büyük eserini yaratırken, halk dilinden faydalanmağı ihmal etmemiştir. Fakat, umumiyetle halk ağızı, Alman milletine vahdetli bir dil kazandırmaya çalışan gramer ve lûgat bilginleriyle, edip ve muharrirlerden « övey evlât » muamelesi görmüştür.

1 Bk. «Anadolu ağızları bibliyografyası», Türkiyat Mecmuası, cd. VII—VIII, cüz 1, s. 327-334, İstanbul 1942.

2 Bk. A. B a c h, *Deutsche Mundartforschung*, Heidelberg 1934. O. B e h a g e l, *Geschichte der deutschen Sprache*, Berlin - Leipzig 1928. A. D a u z a t, *La géographie linguistique*, Paris 1922.

Nihayet, XVIII. asırda, İtalya'da G. B. V i c o, Fransa'da R o u s s e a u ve Almanya'da H e r d e r gibi kuvvetli mümessiller bulan halkçılık cereyanı, bir asla dönüşün ifadesi oldu. Bunun neticesinde, eskiden yalnız «kaba ve âdi olan» anlatmağa yarayan halk dili, edebî eserlerde sevimli bir hüviyyet kazanmağa başladı.

Romantizm'le millî ve tarihî varlığa karşı duyulan iştihak ve heyecan, Almanya'da ilmî diyalekt araştırmalarına yol açmıştır. XIX. asırda dil, millî felsefenin en esaslı bahsı olmuş, F. B o p p, J. G r i m m ve W. v. H u m b o l d t bu ana temele dayanarak çalışmıştır.

Almanya'da ilmî diyalektoloji'nin kurucusu, Bavyera'lı A. S c h m e l l e r'dir (1785-1852). G r i m m'in muasırı olan bu bilgin, Bavyera'nın ağızlarını gramer bakımından inceleyen eserinde¹, kendi zamanındaki halk dilini, sistematik bir tarzda, eski Almancaya bağlanmış ve dilin tarihî kavranışını, araştırmalarına esas ittihaz etmiştir. S c h m e l l e r için halk ağızları, dilin eski çağlarını aydınlatan bir vasıta-dır. Bununla beraber, onun başlıca hedefi, Bavyera kırallığının diyalekt'lerini istatistik bir şekilde tesbit ve onları coğrafi bakımdan sıralamak olmuştur.

XIX. asırda Almanya'da, S c h m e l l e r'in açtığı çığırda başarılan en büyük iş, bir çok ağız bölgeleri veya münferit diyalekt'ler için muasır dil durumunu, eski çağlardan intikal eden yazılı vesikalardaki dil ile, geniş bir şekilde birleştirmek oldu. ağızların fonetik ve morfolojik hususiyetleri, tarihî münasebetleriyle gösterilirken, münferit dil belirtilerinin yaşı meselesi ortaya çıktı. Bu problem, kısmen eski dil yadigârları sayesinde çözülmüştür. Fakat, çok defa, sadece nisbî bir kronoloji elde edildiğini görüyoruz.

Modern diyalekt'in eski Almanca ile birleştirilmesi, başlangıçta kifayetsiz vasıtalarla tecrübe edilmişti. Ancak, tarihî kavranışın mekân fikriyle birleştirilmesiyledir ki, XIX. asrın sonundan itibaren, daha sağlam hal çareleri bulunabileceği ümidi doğdu.

S c h m e l l e r'den sonraki diyalekt tetkiklerinin başlıca gayesi, ağızları tasnif etmek oldu. Bu arada ağızlar, muayyen sınırlar içinde bir birlik teşkil eden ve en eski ayrılıkları ısrarla saklayarak, kendi kendilerine inkişaf eden birer uzviyet olarak kavrandı. Bâzısı, hâli hazırdaki ağız bölgelerinin, doğrudan doğruya, eski Alman uruklarının yaşadığı sahalarla münasebettar olduğunu iddia etti. Bunun neticesinde, tarihî atlaslarda, bazan yanlış olarak, uruk sınırları, modern diyalekt sınırlarına göre çizildi. Bu yanlış nazariye, ancak uzun münakaşalardan sonra ortadan kaldırıldı.

¹ *Die Mundarten Bayerns*, München 1827 (yeni basım, aynı yer. 1929).

1876' da, ses fizyolojisini fonetiğe esas olarak alan «Genç Gramerciler»le karşılaşırız¹. Fakat, bunlar da diyalekt araştırmalarına mühim bir yenilik getiremediler. Bu sahada yeni ufuklar, ancak diyalektlerin coğrafi tetkiklerini derinleştirmekle açılacaktı.

1876 yılı, Alman diyalekt araştırmalarında olduğu kadar, Tourtoulon ve Bringuier'nin eserile,² Fransa için de bir dönüm noktası teşkil eder. diyalektoloji'nin tanınmış üstadlarından Wenker «Alman Devletinin Dil Atlası»na ait plânları bu yılda hazırlar; İsviçre ağızları lugati bu devrede yazılır. Yine bu sırada J. Winteler'in Glarus kanton'unun Kerenz ağzına dair bir araştırması intişar etmiştir. Bu diyalektolog, konuşmayı fonetik bir hadise olarak mütalea eder. Onca mühim olan, artikülasyon hadisesinin seyrini tam ve doğru bir şekilde tesbit ve tasvir etmektir. Zira, ağzın ses tarihi, bu temel üzerinde kurulacaktır. Winteler'in hareket noktası, kendi şahsî artikülasyon'udur.

1879' da Phil. Wegener, diyalekt araştırmalarının başlıca hedefini, ağız malzemesinin fonetik ve gramer bakımından tam olarak tesbit edilmesinde gördü. Ona göre dil malzemesi, ancak bu sayede tarihî araştırmalar için elverişli bir hale sokulmuş olacaktır. Wegener bu maksatla, münferit ağızlardaki bütün seslerin, ses fizyolojisine göre, toplu olarak gösterilmesini ve cermen seslerinin, araştırılan ağızda uğradıkları değişmelerin tesbit edilmesini istiyordu. Bundan maada, tesbit edilen her ses kanununda, ister analoji yoluyla, ister komşu ağızlardan veya yazı dilinden alınan şekillerin tesiriyle olsun, aykırı tezahürlerin, sebepleriyle birlikte gösterilmesi lüzumlu idi. Wegener'e göre, ses değişmelerinin tenevvuunu ses kanunlarına ircâ etmek, dil araştırmalarının en mühim vazifelerinden biri idi. Wegener'in müstakbel bir ağız grameri için çizdiği plân, yalnız sözün aksan durumunu ve müzikal interval'ını gözönünde tutmakla kalmaz, aynı zamanda, tetkik edilen diyalekti kelime ve cümle teşkili ve nihayet üslûp bakımından işlemeği de lüzumlu bulur. Ona göre, bu gramerler, ayrıca, etimolojik izahları yapılamayan kelimelerin bir listesini de ihtiva etmelidir. Nihayet, Wegener'in istediği gramerde, hareket noktası müellifin memleketinde konuşulan ağız olmak üzere, tarih ve kültür tarihi bakımından

1 Aş. bk. s. 174

2 *Etude sur la limite géographique de la langue d'oc et de la langue d'oïl*, Paris 1876

eskidenberi mütecanis, küçük bir bölgenin kavranması gerekiyordu. Bu bölgenin iç ve dış ağız sınırları, mümkün olduğu kadar tabii veya tarihî siyasi sınırlarla tayin edilecek ve sınırlama, ses kanunlarında, konuşma cihazlarının umumi vaziyetinde ve aksanda tesbit edilen ayrılıklara göre yapılacaktır. Burada, evvelce teklif edilen mevzii gramerin sınırlarını parçalayan ve tek taraflılıktan kaçınan coğrafi bir görüşe şahit oluyoruz,

Mahalli bir ağzın fonetik ve morfolojisi ile, sentaks ve kelime servetini ihata eden tasviri mahiyette gramerler gayet mühimdir. Çünkü, ancak bu gibi eserlerdir ki, yaşayan bir dil birliğinin toplu görüş ve görünüşünü aksettirebilirler. fakat, bugün mahalli dilin, tam mânasiyle fonetik ve tarihî bir grameri hemen hemen yazılmamaktadır.

Son zamanlarda, *W i n t e l e*'r'in fonetik hakkındaki fikirlerine uyularak, Alman dil bölgesinin muhtelif yerlerindeki ağızlar, yalnız tecrübi araştırmalarla değil, aynı zamanda fonograf ile de tesbit edilmeğe başlanmış ve Berlin, Hamburg, Viyana, Züriç ve Marburg'da ağızlara mahsus fonogram arşivleri vücutte getirilmiştir. Bugün, ilmi araştırmalarda mühim bir yer tutan fonograf tekniği ile, sesler daha iyi ve daha açık bir şekilde alınmakta, hattâ bu sayede, bâzan yeni sesler bile bulunmaktadır.

Almanya'da ağızlar üzerinde yapılacak müstakbel fonetik araştırmalarda, diyalektlerin konstitütiv amilleri (kantite, hece bölümü, dinamik, ahenk, hız) üzerinde daha çok durulacağını öğreniyoruz. Bu araştırmaların hedefi, aynı zamanda şu olacaktır : Bölge ayrılıklarını bu amillere göre tesbit etmek ve bununla, münferit şahsın ağız hususiyetini aşarak, bir yerdeki insan gruplarının dil hususiyetine nüfuz etmek. Ancak, konstitütiv amilleri geriye doğru tâkip etmek, çok defa imkânsızdır.

*

Almanya'da diyalektolojik tetkiklerin en parlak mahsulü, «Alman Devleti Dil Atlası»dır.

Daha F. Bopp tarafından kullanılmış olan «ses kanunu» sözü, J. Grimm'denberi, dil bilgisinin esası bir ıstılahı olmuştur. Ona göre bu sözün mânası, misallere dayanmak suretiyle, münferit dillerde ses değişmesine dair bulunan kaide demektir. Ancak Grimm'den sonradır ki, gittikçe inkişaf eden tabiat bilgilerinin tesiri altında, ses kanunlarını fizyolojik olarak kavramak temayülü baş göstermiş, bâzı dil bilginleri ise, onları istisnasız hüküm süren tabiat kanunları olarak kabul etmiştir.

Başlarında A. Leskien olmak üzere, «Genç Gramerciler» tarafından ortaya atılan dâva, ses kanunlarının istisnasızlığı idi. Bu dâva etrafında kopan münakaşa fırtınası, dilin pratik-indüktiv bir yoldan araştırılması lüzumunu, gittikçe daha çok duyurmağa başladı. Acaba muayyen bir dil birliğinde, ses kanunları, muayyen bir zamanda ve aynı fonetik şartlar içinde, istisnasız olarak mı câri idiler? Burada - konuşma cihazlarının değişmesi suretiyle, yahut tecrid edilmiş bir şekilde, daimî bir inkişaf neticesinde - meselâ bir a sesi, her yerde b'ye, c sesi d'ye mi kalboluyordu? Bunu isbat için lüzumlu olan geniş zemini ve eksiksiz malzemeyi, ancak tabii bir gelişme seyri takip eden canlı dil, yâni ağız temin edebilirdi. İşte, germanist G. Wenker' i «Alman Devleti Dil Atlası»nı hazırlamağa sevkeden düşünce bu olmuştur.

Dil atlası, nazarları bir ferdin ve mevzii bir diyalekt topluluğunun dilinden ayırarak, umumî bölge ve Alman dil inkişafının bütünü üzerine çevirmek suretiyle, ağız araştırmalarını infiratçılıktan kurtardı. Bu arada, yalnız dil sınırlarını araştırmak değil, aynı zamanda onları izah etmek meselesi ortaya çıktı. Atlasta, daha başlangıçtan itibaren, dil coğrafyası ve dil tarihi bakımından, iki vazife yanyana yer aldı. Wenker'in atlası sayesinde dil, artık ferdi olmaktan kurtulmuş, içtimaî bir varlık olarak ele alınmıştır. Böylece, ses kanunlarının istisnasızlığını iddia eden individüalist Leskien'i, Almanya'nın bütün diyalekt bölgelerini araştırmağı zarurî bulan, sosyal dilci Wenker tamamladı. Onun haritaları, yalnız Alman ağızlarının tetkikinde yeni bir merhale olmakla kalmamış, aynı zamanda, birçok memleketlerin diyalekt araştırmaları ve umumiyetle dil tetkikatı için örnek olmuşlardır.

Wenker'in bir dil atlası yapmaktan maksadı şu idi: Ses kanunlarının istisnasızlığı hakkındaki nazariyeyi, canlı ağızlarla tahkik etmek ve diyalekt hüdutlarının eski ve yeni zamanlarda aynı olduğunu göstermek.

Bugün büyük bir araştırma cihazı haline getirilmiş olan Atlasın tarihçesi şöyle hülâsa edilebilir: Wenker, 1876 senesinde, Ren havalisinde okul bulunan yerlere bir takım suâl listeleri yolladı. Bu listelere, en mühim ses ve şekilleri ihtiva eden 40 kısa cümle yazılı idi. Bu cümleler, ilkökul öğretmenleri tarafından, mahallî ağızların telâffuzuna çevrilecekti. Wenker, aynı tarzda olmak üzere, 1888 yılına kadar, cenubî ve bütün şimalî Almanya dil bölgelerini de araştırma sahası içine aldı. O zamanki Alman devletinin, okul bulunan 40736 yerinden, 40 küçük cümlenin mahallî telâffuzlara çevrilmiş

şekillerini ihtiva eden 44251 liste geldi. Bunlar, Marburg Dil Enstitüsü'nde bir araya toplandı. Bu dil arşivi, son zamanlara kadar, İsviçre, Luxemburg, Hollanda, Avusturya, Çekoslovakya ve sair memleketlerdeki Alman ağızlarının da tesbit edilmesi suretiile, zenginleştirilmiştir.

Muhtelif bölgelerden gelen dil materyalı şu şekilde işlendi: 40 cümlede geçen söz, hatta bâzan bir sözün münferit parçaları (meselâ ilk ses, kök ünlüsü, ek ve saire) için, suâl listelerine göre, araştırılan bütün yerleri nazarı itibara alan 1:100000 mifyasında bir harita çizildi. Haritalar şimal doğu, şimal batı ve cenubi Almanya'ya ait olmak üzere, üç kısma ayrılmıştır. Bunların üzerindeki yerler, yardımcı haritalar vasıtasıyla, kolayca bulunur. 1934 yılına kadar, böyle 1650 haritanın çizildiğini öğreniyoruz. Bu haritalar, Marburg'da «Alman Devleti Dil Atlası ve Alman Ağızlarını Araştırma Merkezi» nde saklı idiler. Haritaların ikinci bir nüshası ise, Berlin Devlet Kütüphanesinde bulunuyordu.

Dil Atlası, filoloji âleminde parlak yerini alıncaya kadar uzun bir zaman geçti. Ses fiziolojisinin mühim rol oynadığı 1870 senelerinde «vasıtasız metod», yâni fonetik mütahassısları tarafından, mahallî ağızları yerinde bizzat araştırmak imkânı varken, mübtedi öğretmenlerin kifayetsiz vasıtalarla doldurdıkları suâl listeleri üzerinde çalışmak tarzı, şiddetle tenkit edildi. Fakat, bütün bu tenkitlere rağmen, Wenker, daha 1881 senesinde, Atlasın altı haritasıyla ortaya çıkmak cesaretini gösterdi. Bu eser, mütahassısların şüphelerini gidermekten henüz pek uzaktı ve haritalar teknik bakımdan kusurlu idi. Daha mühimi, Wenker'in tahkik ve isbatına çalıştığı ve muasırlarının Atlasın bekledikleri şeyin, bu haritalarla teyyüt etmemesi idi. Netekim, istisnasız hüküm sürdükleri iddia edilen ses kanunlarının tesirile meydana gelebilecek olan ağız bölgelerinin, az çok keskin hudutlarını bu haritalar üzerinde görmek imkânsızdı. Burada sınır çizgileri, her harita üzerinde başka türlü görünen, karma karışık bir manzara arz ediyordu. Diğer taraftan, her günkü tecrübe ve müşahedeler, mütecanis ağız bölgelerinin bulunduğu kanaatını uyandırmıştı. Şimdi bu müşahedeler, Wenker'in vardığı netice ile nasıl uzlaştırılacaktı? Buna imkân görülemedi; ve kabahat, Wenker'in haritalarına yüklendi.

Bundan dolayı Almanya'da, muvakkat olarak, Wenker'in haritalarını nazarı itibara almayan ve daha ziyade Winteler'in teklifine uyan bir diyalekt araştırması yapıldı. Bu aralık Wenker, yanında mesâi arkadaşı F. Wrede olduğu halde, Atlasın ortaya attığı problem'leri çözmek için, sessizce uğraşıyordu. Onun 1911'de ölü-

münden sonra, iş başına geçen W r e d e , etrafına topladığı talebelerinin yardımı ile, Marburg'da yavaş yavaş, fakat esaslı bir şekilde yapılan işleri bilgi dünyasına tanıttinca, Atlasın muvaffakiyetinden şüphe etmeğe mahal kalmadı. Gerçekten, talebeleri «vasitasız metod»la hazırladıkları eserleri neşrettikleri zaman, Atlasın emniyete şayan olduğu tahakkuk etti Yeni haritalar, 1881 'de çizilenlerden başka türlü idi. Şöyle ki: Bunlarda bazı teknik ilerlemeler ve suâl listelerinin daha kritik bir şekilde incelendiği göze çarpıyordu. Her şeyden önce, haritaların tefsiri, sağlam bir esasa dayanıyordu ve çizgilerin karmakarışık vaziyetine karşı, sağlam bir noktai nazar bulunmuştu.

W r e d e 'nin talebesi Th. F r i n g s , 1919 'dan itibaren, haritalara dayanarak yaptığı izahlarla, Atlasın değerini bir daha belirtmiş ve Alman dil coğrafyasını, o zamana kadar en başta gelen Fransızlarının seviyesine çıkarmağa muvaffak olmuştur.

Atlasın değeri anlaşıldıktan sonra, 1920' de dil haritalarının basılmasına başlandı. Neşre hazırlanan «Alman Dil Atlası», Marburg 'daki orijinal haritaların yarısı nisbetinde küçültülmüştür. Böylece, üç harita parçasını bir yaprak üzerinde birleştirmek mümkün olmuştur. Bir çok şeyler arasında, orijinaldaki bazı işaretlerin de basitleştirildiğini görüyoruz. Bundan maada, Marburg'daki haritalarda, dil malzemesinden istifade edilen bütün yerler nokta ile işaretlenmiş, bunların arasında mühim merkezler adları ile gösterilmiştir. Matbu esas haritada ise, yalnız sonuncular muhafaza edilmiştir. Neşredilen haritalar orijinal yaprakların aksine olarak, yalnız bir renklidir. Muhtelif haritaların mukayese ve terkibi, şeffaf haritalar eklemek suretiyle sağlanmıştır.

*

Diyalekt coğrafyasına verilen bugünkü ehemmiyeti belirtmek için, «Fransa Dil Atlası» üzerinde de durmak lâzımdır. Bu ser, Alman Dil Atlası kadar eski olmadığı gibi, plân bakımından da ondan farklıdır.

Fransa Dil Atlası'nın yapısı başka türlü olduğu için, buna istinaden yapılan araştırmalar da, kendine has bir yol tutmuştur.

Eserin tarihçesi şöyledir: Bir türlü halledilemeyen ağız problem'ine karşı XX. asrın başlangıcına doğru gösterilen alâka, bilhassa Roman dilleri sahasında, bir takım dil atlaslarının yapılmasına âmil oldu. Fransa'da bu işi teşkilatlandıranlar, J. G i l l i é r o n ile, talebesi E. E d m o n t' dur. Almanya 'da bu vâdide yapılan çalışma

ve tecrübelerden faydalanan bu iki araştırmacı, toplanan malzemenin sağlam olması için, W e n k e r gibi, suâl listeleriyle iktifa etmeyerek «vasıtasız metod» kullandılar. Bu, malzemenin, mütahassıs kimseler tarafından, yer yer toplanmasından ibaretti. İşin kısa bir zamanda bitmesi, W e n k e r gibi, 40 binden fazla yeri ihata eden geniş dil bölgelerinde değil, ancak mahdut yerlerde yapılacak araştırmalarla mümkün olacaktı: bundan dolayı, Fransa'da, ağız hususiyetleri araştırılmak üzere, yalnız 639 yer seçildi. Bu arada, çok defa, yalnız fonetik ve morfoloji bakımından faydalı, kısa cümlelerle iktifa edilmeyerek ağızlardaki kelime servetinin geniş miyasta toplanılmasına ehemmiyet verilmiştir. Bu işleri, 1896 - 1900' de E d m o n t kendisi yaptı. Daha 1903 yılında G i l l i é r o n ile E d m o n t, Fransız Dil Atlasının ilk elli haritasını bastırmağa muvaffak oldular. Eser, bir milyondan fazla dil şekli ile, 1920 haritayı ihtiva etmektedir.

*

Alman Dil Atlası ile Fransız Dil Atlası'nın kendilerine mahsus iyi ve kötü tarafları vardır. Şöyle ki: Fransızlar az yerden, mümkün olduğu kadar çok ve sağlam materyal toplamağa özenmişlerdir. Bu metod, mütahassıs olmayan kimselerin yardımı ile, çok yerden az örnek derleyen Almanlarınkinden daha başka neticeler doğurmuştur. Ancak, Fransız usulü ile, dil bölgesinin ancak yüzde ikisi tarandığı için, bir çok dil ayrılıkları hiç tesbit edilmemiştir. Buna karşılık Alman Dil Atlası'na, okul bulunan yerlerin hemen kâffesinden örnekler alınmıştır. Alman Dil Atlası'nın suâl listeleri öğretmenler tarafından doldurulurken, fonetik bir yazı kullanılmamış olması, mahzurlu görülebilir. Fakat, toplanan örneklerin çokluğu, ince fonetik farkların bile yakalanmasına imkân vermekte ve bazan, birbirine komşu yerlerden derlenen malzeme ile, karşılıklı olarak bâzı düzeltme ve tamamlamalar da yapılabilmektedir. Zira, W e n k e r'in atlası, bir bölgenin 90' dan fazla yerinden misaller gösterdiği halde, Fransız Dil Atlası, aynı genişlikte bir bölgeden ancak 2 örnek verebilmektedir. Bununla beraber, Alman atlasının dil haritaları, fonetik bakımdan da izaha muhtaç bulunmakta ve bazı seslerin gerçek değerleri tesbit edilememektedir. Onun için, Alman Dil Atlası, bazı teferruatta, Fransızlarınkinden geridir.

Daha mühim olan diğer bir ayrılık şudur: Alman Dil Atlası cümleler üzerinde durduğu halde, Fransız Dil Atlası, daha ziyade, münferit kelimeleri, bu arada bilhassa isimleri araştırmıştır. Fransa'da

kelime coğrafyası sahasında kaydedilen inkişaf bundandır.

Bahis mevzuu olan iki atlasın, ayrı ayrı plânlara dayanarak, ayrı yollardan yürümesi, tabii ve haklı idi. Şöyle ki: Fransa gibi siyaset ve dil bakımından, vaktında merkezleştirilmiş bir memlekette, geniş aralıklı bir misâl şebekesiyle iktifa edilebilirdi. Halbuki, akisleri ağızlarda görüldüğü gibi, yer yer küçük devletlerle dağınık bir vaziyet arzeden Almanya için, daha sık bir şebekeye lüzum vardı. W e n k e r ile G i l l i é r o n 'nun, kendi atlaslarını hazırlarken, bu durumu göz önünde tutup tutmadıkları belli değildir. Fakat, muhakkak olan, iyi bir taliin her ikisini de doğru yola yöneltmiş olduğudur. Muhakkak olan bir şey daha varsa, o da, Alman ağızlarının inkişaf seyrini, Fransız tipi bir dil atlası ile tesbit ve tâkip etmenin imkânsızlığıdır.

Yalnız, Fransa'da dil atlasının plânını çizmek, tatbik etmek ve nihayet haritaları hazırlayıp basmak için 50 sene kâfi geldiği halde, üzerinde elli yıldan fazla uğraşılan Alman Dil Atlası'nın neşri henüz tamamlanmamıştır. Bunun neticesinde, Fransa'da diyalekt coğrafyası, kısa bir zamanda, Fransız dil bilgisi içinde kendine sağlam bir yer kazanmış, Almanya'da ise, bu alandaki çalışmalar çetin mücadelelerle karşılaşmıştır.

Fakat, buna mukabil, Fransız atlası, kuruluşu bakımından basit olup, W e n k e r 'in dil atlası gibi, diğer bilgi sahaları için yeni ufuklar açabilecek bir zenginlik arzetmez. Fransız atlası daha vazih-tır. Fakat, bütün kültür morfoloji'sini araştırmak için, Alman Dil Atlası daha elverişlidir.